

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:3 • 2011

Liv i dödens närhet

Inledning, Tema döden

ANNIKA SANDÉN *Linköpings universitet*

När Navy Seal-styrkan våren 2011 dödade Usama bin Ladin var det ett resultat av tio års högteknologisk spaning och modern vapentechnologi. Ändå låg uråldriga principer bakom aktionen, inte minst i hanterandet av den döda kroppen. När den dumpades i havet på hemlig plats var det en förlängning av den nationellt sanktionerade avrättningen, men även baserat på ett sätt att se på död och dödande som förenar nutid med historia. För vad är själva dumpandet om inte föreställningen om en kraft hos den döda kroppen som måste bemäktigas? Skändning, hedrande, martyrskap – otaliga är sätten att försöka bemästra minnet av människor som dött: Mussolini hängdes upp och ned, den ryska tsarfamiljen grävdes ned i hemlighet, bockstensmannen pålades i ett kärr – allt för att undvika ett potentiellt mycket farligt efterspel. Dessa händelser exemplifierar kollektiva handlingar som utgått från föreställningar om döden som en kraftfull resurs – eller ett potentiellt hot. Här kan konstateras starka kulturella föreställningar över tid om en kraft hos människor som alltså inte längre lever.

Årets temanummer av *Historisk tidskrift* handlar om döden. Det är ett uppslagsrikt tema: döden finns och är ju över allt, som det obestriddigaste av alla faktum. Inte mycket annat här i världen kan man konstatera med samma självklara säkerhet. Ändå är den ett mysterium. Rent fysiologiskt vet vi att den inträffar när organismens alla vitala funktioner har avstannat och biologiska nedbrytningsprocesser tar vid. Men som socialt, kulturellt och politiskt fenomen kan den innebära nästan *vad som helst*. Ritualer kring döden har brukats genom oöverskådliga tider, döden har format ideologier, lagar och normsystem, den har gestaltats och använts, tänkts, sjungits och fruktats. Döden har intresserat och

fascinerat människor och konceptet livet efter döden – som för övrigt bör vara den främsta av språkliga och begreppsliga paradoxer – speglar en uråldrig önskan om att bemästra döden eller att på något sätt hantera den. Filosofiska och vetenskapliga studier i ämnet saknas inte heller. Den danske läkaren Oscar Bloch sökte 1904 utreda vad som egentligen händer när organiska varelser dör. Döden är ett förlopp, fann han, snarare än ett förintande.¹ Kroppens materia bryts ned och upptas av andra organiska former. Döden innebär då rent biologiskt en övergång från en slags materia till en annan, alltså nära det bibliska uttrycket *av jord är du kommen, jord ska du åter varda*. Senare tiders vetenskapliga landvinningar kring hjärt- och hjärndöd ställer kulturtraditioner mot vetenskapliga kriterier, och ett problem redan för Bloch var att det blir svårt att bestämma själva dödsögonblicket. Inte sällan utgör just den aspekten medicinska och etiska problem, som vid dödshjälp eller vid aborter, då moraliska och politiska ställningstaganden låter anmäla sig.

Mer materialistiskt inriktade vetenskapare som fysikern Stephen Hawking eller filosofen Hans Rosing menar att döden är ett upphörande av alla materiella funktioner.² Vad som så att säga händer när livet tar slut är inte möjligt att få veta, kanske inte ens intressant. För trots alla mer eller mindre lyckade återupplivningsförsök eller utfästelser om det eviga livet saknas hävdvunnen empirisk kunskap om vad det i så fall skulle vara. Mot Hawking och hans efterföljare kan eventuellt invändas att ontologi och metodologi ser ut att blandas ihop, alltså att vetenskapen egentligen bara kan uttala sig om det man kan undersöka med vetenskapliga metoder. Sant eller inte: möjligheten av ett liv efter döden har sysselsatt teologer och filosofer sedan urminnes tider. Andra har koncentrerat sig på den förestående döden som psykologer och kognitionsvetare i studier av psykiska processer och erfarenheter hos döende människor och hos sörjande anhöriga. Det har studerats även inom den palliativa vården och av teologer i själavården.

För human- och samhällsvetare tycks de jordliga aspekterna av döden stå i centrum. Etnologen Louise Hagberg visar hur nordiska folkliga traditioner nästan alla gick ut på att förhindra den döde från att gå igen.³

1. Oscar Bloch, *Döden: populär framställning*, (Stockholm 1904).

2. Stephen Hawking, *A brief history of time: a reader's companion* (New York 1992). Hans Rosing, *Den personliga identiteten och livets mening* (Helsingfors 1986).

3. Louise Hagberg, *När döden gästar: svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning* (Stockholm 1937).

Det efterlevandes väl stod alltså i centrum, även om ritualerna förstas också betydde trygghet för den döende. På senare år har historikern Ann-Sofie Arvidsson betonat ritualernas betydelser för dem som stod kvar, till stöd och tröst.⁴ Även idéhistorikern Eva Åhrén Snickare ha lyft fram hur döden figurerade i bondesamhället genom iscensättningar av den, inte minst via det nya mediet fotografiet.⁵

Någon specifik historievetenskaplig skolbildning med fokus på döden finns annars inte. Däremot är ju döden närvarande och till och med en grundförutsättning i många historiska studier: dödsintervaller, demografiska förhållanden, krig, svält, mord, dråp eller döden som straff (som en Guds utfästelse eller statens), martyrskapet, den självalda döden för att slippa leva. Perspektiv på döden anläggs hela tiden och listan över historisk forskning kopplad till döden kan antagligen göras hur lång som helst. Men sällan rör den känslomässiga förhållanden eller döden som ett fysiologiskt skeende i en längre organisk händelsekedja. Snarare hur den förändrade omgivningen: Ibland rubbades ordningen ekonomiskt, politiskt och socialt, ibland följde bara kaos. Kanske var det också känslomässiga kaos, men de är ofta svåra att påvisa, materiellt såväl som metodiskt. Philippe Ariès gjorde emellertid under 1970-talet ett större syntesförsök, där renässansens nymornade individualism framhölls som grund för bruket av minnesritualer, varpå det blev möjligt att sörja och minas. När döden blev personlig, då kom sorgen.⁶ Idag menar kognitionsvetare att känslor såsom rädsla och omsorg finns hos människan som fysiologiska grundkomponenter.⁷ Det skulle i så fall betyda att människan, barnet, åldringen under såväl antiken som under andra epoker närde känslor kring födelse och död som vi kan känna igen. Döden som hot, som möjlighet, som sorg och rädsla förefaller vara teman som följt människor åt i en inte alls rätlinjig historia. De uppsatser som presenteras i detta temanummer speglar det. Presentationen av dem har inte styrts av tid eller kronologi utan av de problemkomplex som de behandlar.

4. Ann-Sofie Arvidsson, *Makten och döden: stat och kyrka möter svenska efterlevande under ett långt 1700-tal* (Göteborg 2007).

5. Eva Åhrén Snickare, *Döden, kroppen, moderniteten* (Stockholm 2002).

6. Philippe Ariès, *Döden: föreställningar och seder i västerlandet från medeltiden till våra dagar* (Stockholm 1978). Den svenska översättningen är en förkortning av det franska originalet *L'homme devant la mort* (Paris 1977) som är på över 600 sidor.

7. Ex. Andy Clark, *Being there: putting brain, body, and world together again* (Cambridge 1997); Roger Penrose, *Shadows of the mind: a search for the missing science of consciousness* (London 1995).

Att möta döden – i dödens grepp – döden gestaltad

Uppsatserna spänner över varierande aspekter: som ordnandet inför den egna döden eller en närståendes; andra handlar om kyrkans kamp för den enskildes nåd hos Gud. Andra åter rör den egna förestående döden och hur det hinsides livet skulle kunna komma att bli. Ibland står de sociala och ekonomiska följderna i centrum, dem som de efterlevande hade att förhålla sig till.

Uppsatserna grupperas i tre underteman. Den första *Att möta döden* behandlar beredelser och ordnande inför döden. Gabriela Bjarne Larssons uppsats behandlar gåvans symboliska värde under medeltiden. Att ge en gåva var en kristlig gärning och ett sätt att försöka förkorta tiden i skärselden, för att sedan erhålla nåd hos Gud. Att ge en gåva, eller rentav donera en större summa till ett konvent eller ett kloster, var en god gärning men uppbar samtidigt den tidens vård- och omsorgssystem. Att vårda sin själ inför det hinsides innebar också att vårda sin kropp i det jordliga. Men, som Bjarne Larsson visar, förändrades donationsmönstren på ett intressant sätt mot slutet av medeltiden.

Andreas Önners uppsats behandlar frimurarna under 1700-talet och hur deras ceremonier iscensatte döden i en tid när naturvetenskap och rationellt tänkande började göra sig gällande, lite grand på bekostnad av de kristna traditionerna. Frimurarnas dödsriter kan ses som ett uttryck för en önskan att hantera döden i en intressant brytningstid, samtidigt som de säger någonting väsentligt om själva övergången mellan tidigmodern och modern tid i Europa.

Andreas Hellerstedts uppsats rör vikten av att få syndernas förlåtelse före döden för att erhålla nåden hos Gud. Att ta det egna livet var vid 1700-talets slut inget alternativ för den som var intresserad av denna nåd. Desperata människor gjorde sig då ibland skyldiga till så grova brott, så kallade suicidalmord, att de dömdes från livet. Som dödsdömda bereddes de av en fängelsepräst och kunde då få syndernas förlåtelse. Den herrnhutiske predikanten Thore Odhelius hade emellertid en annan uppfattning. Hellerstedt visar hur upplysningen påverkade den protestantiska världens syn på synd, nåd och frälsning- och inte minst vad detta innebar för personen framför bodeln.

Dessa uppsatser speglar en förankrad samhällelig föreställning om ett liv efter detta och att människor sökte försäkra sig om att uppnå det. Handlingar i detta livet var viktiga. Gåvorna i Bjarne Larssons illustre-

rar det liksom riterna hos frimurarna hos Önnersfors. Prästen Odhelius handlingsprogram för frälsning visar det också. Huruvida den döde antogs uppnå det eviga livet i själva dödsögonblicket eller på den yttersta dagen har varierat genom tiderna, liksom när tiden för den gudomliga nåden infann sig. Hos Bjarne Larssons erhöles den efter döden; hos Hellerstedt och Önnersfors innan. Men beredelserna och ordnandet förenar dem och visar hur starkt döden figurerade här på jorden i människors trygghetsskapande.

Temats andra del *I dödens grepp* rör följderna av andras död. Att barn dog är känt, liksom att barnadödligheten var hög. Att föräldrar dog inser man, men kanske inte hur svåra följderna kunde bli för barnen. Sofia Holmström pekar på hur det tidiga 1800-talets konstruktioner av kön spelade roll för de barn som blev föräldralösa: det hade betydelse för deras överlevnad om det var mamman som dog eller pappan. Därtill flaggar Holmlund för behovet av att komma åt känslomässiga aspekter hos dessa barn. Att det med traditionella metoder är svårt att belägga dem, måste ju inte betyda att de saknades.

Martin Bergmans uppsats visar också hur konstruktionen av kön spelade roll för dödens konsekvenser, dock i ett helt annat sammanhang. Här står 1800-talets begynnande nedmontering av dödsstraffet i centrum och särskilt de kvalificerade dödsstraffen - att efter utmätt dödsstraff också bränna kroppen, som gällde för kvinnor, eller att stegla dem som var bruket för män. Bergman visar på en inkonsekvens i denna nedmontering som kan knytas till tidens genuskonstruktion, men även till tidens nya intresse att stävja smittspridning.

Döden var ingen privat angelägenhet. När barn förlorade sina föräldrar fick det konsekvenser i närsamhället. Ibland tycks det ha påverkat barnens egen dödlighet längre fram i livet. Dödsstraff var på inget sätt en enskild angelägenhet: förutom själva straffet var det tänkt att beröra andra, särskilt deras moraliska tänkande. Men mer praktiska aspekter av de dödsdömdas kroppar tycktes uppröra människorna, inte hur straffformerna påverkade den dödsdömda, som Bergmans uppsats visar.

Det tredje temat *Dödens gestaltningar* rör föreställningar om döden som har använts i specifika syften, politiska eller moraliska. Mikael Häll behandlar vattenväsendet Näcken, som var starkare kopplad till döden än andra väsen i den svenska folktron. Han troddes dränka människor och sågs som ett dödsförebådande järtecken - en källa till mystiska sjuk-

domar och besatthet. Samtidigt användes han för att förklara oönskade händelser särskilt i ogifta kvinnors liv. Näcken erbjöd en alternativ värld och en parallell dödsbeskrivning för människor som inte innefattades i den normativa treståndsläran.

Fredrik L. Eriksson, Piotr Wawrzeniuk och Johan Eellend visar hur föreställningar om ära, krig, fred och död har spelat roll för framväxten av militärmakten i 1900-talets Europa. Den militära hjältedöden ritualiserades, både visuellt och ideologiskt: monument och platser blev rum för en kult av den. Ideologiskt framställdes den som ärofull. Författarna jämför ritualerna i Sverige, Estland och Polen. Likheter och skillnader speglar hur minneskulturen kring krigardygder var väsentliga byggstenar i formeringen av de respektive nationerna, men också för att legitimera det som de själva var en del av, militären. I den har döden har alltid varit en del, som en ofrånkomlig realitet såväl som i mytiska hjältesagor, fyllda av nationella anspelningar. I dessa båda uppsatser speglas hur döden har förkroppsligats och institutionaliserats på likartade sätt, även om ändamålen varit vitt skilda åt: hjältedöden legitimerade en nationell militärmakt – och den nation den syftade till att försvara, liksom Näcken i Hälls tidigmoderna föreställningsvärld, som var en antimoralisk fyrbåk för vissa, men en slags psykologisk tillflykt för andra.

Kronologi har alltså inte varit den styrande principen för presentationen av dessa uppsatser. Att hantera döden förefaller vara universella aspekter av livet. Att studera och analysera döden och dess konsekvenser erbjuder outtömliga uppslag att synliggöra människors villkor. Det visar föreliggande uppsatser på ett utmärkt sätt. Att ge sig i kast också med de känslomässiga aspekterna bör ytterligare kunna fördjupa sådana studier. Få andra skeden eller händelser i livet är så till bredden fyllda av känslor. Men vad kan man egentligen veta om en annan människas innersta, och om denne någon varit död i flera hundra år? Känslors betydelse för människor och för samhällsförändring är emellertid en forskningsinriktning med stor potential – och en utmaning värd namnet – för att förstå människor och samhällen så som de fungerade en gång.